

Olaf Mertelsmann

Współczesna historiografia estońska

Pamięć i Sprawiedliwość 9/1 (15), 531-546

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Współczesna historiografia estońska

Wprowadzenie

Celem niniejszej publikacji jest przedstawienie przeglądu współczesnej historiografii estońskiej – od odzyskania niepodległości w 1991 r. Skoncentruję się na autorach mieszkających i pracujących w Estonii, jednak zmuszony będę odnieść się również do niektórych badań podejmowanych za granicą. Z niewieloma wyjątkami, przedmiotem niniejszej publikacji nie będą redakcje dokumentów oraz listy ofiar. Ponieważ historycy w rzeczywistości nie rozpoczęli badań nad okresem lat dziewięćdziesiątych XX w., omówię epokę począwszy od uzyskania niepodległości w latach 1918–1920 do końca reżimu sowieckiego. Aby zrozumieć główny kierunek przemian, należy przyrzeć się różnym czynnikom kształtującym opis historii w Estonii w ostatnich latach.

Podobnie jak w innych państwach wschodnioeuropejskich, socjalistyczna przeszłość – Estonia była częścią Związku Radzieckiego, jako republika sowiecka – wywarła ogromny wpływ na badania nad historią współczesną. Historią w Estonii zaczęli zajmować się w profesjonalny sposób bałtyccy uczeni niemieccy w XIX w., zaś Estończycy pojawili się na tym polu, jako profesjonalni historycy, głównie w okresie międzywojennym, przez co dużą rolę odegrały tradycje niemieckie oraz sowieckie (rosyjskie). Historię często postrzega się jako „naukę narodową” (*rahvateadus*) oraz jako nieodłączny element konstruowania tożsamości narodowej i państwowej. Według tej interpretacji, wielu historyków podąża ścieżką „narodowej opowieści” o historii.

Estonia to mały kraj liczący 1,3 miliona mieszkańców, stąd też społeczność historyków również jest dosyć niewielka. Wysokiej jakości badaniami oraz publikacjami zajmuje się łącznie grupa około 55 historyków w stopniu doktora lub równorzędnym, którzy nie odeszli jeszcze na emeryturę. Oczywiście, zatrudnienie w dziedzinie historii, na przykład w muzeach lub specjalnych grupach badawczych, jest znacznie większe; publikują również historycy amatorzy. Estonia posiada dwa ośrodki naukowe, Tartu i Tallinn. Uniwersytet w Tartu jest największym i najważniejszym ośrodkiem badawczym w kraju. Jego częścią jest Instytut Historii i Archeologii, który obecnie zatrudnia połowę wszystkich profesjonalnych historyków, wśród nich szereg znakomitych ekspertów. W Tallinnie ważnym ośrodkiem na tym polu tradycyjnie był Instytut Historii Estońskiej Akademii Nauk. Obecnie został połączony z Uniwersytetem Pedagogicznym oraz innymi instytucjami – utworzono Uniwersytet w Tallinnie, jednak Instytut Historii na tym uniwersytecie nie

jest jeszcze tak dobrze rozwinięty, jak odpowiedni instytut w Tartu. Na polu badań i publikacji działa aktywnie również Estońskie Archiwum Narodowe, podobnie jak kilka muzeów. W Estonii publikuje się trzy regularne czasopisma historyczne¹, a kilka roczników² również jest poświęconych historii. Większość to publikacje w języku estońskim, jednak istnieje tendencja do publikowania także w języku angielskim, rosyjskim oraz niemieckim. Oczywiście, estoński jest rzadkim językiem, używa go jedynie ok. miliona ludzi, przez co publikacje w tym języku nie mają prawie w ogóle odbiorców poza Estonią.

Zawód historyka w okresie transformacji przeszedł, podobnie jak w innych krajach postkomunistycznych, poważne zmiany. Niektórzy sowieccy historycy o dobrze ugruntowanej pozycji utracili wpływy, a być może nawet pracę. Inni odeszli na emeryturę. Pojawiły się możliwości dla młodszego pokolenia. Wielu historyków zdecydowało się na inne zajęcie, jak np. Mart Laar, który zajął się polityką, był dwukrotnie premierem, który jest jednak również jednym z najbardziej płodnych historyków. Chociaż historia pozostaje popularnym przedmiotem wśród studentów, których liczba potroiła się w ciągu ostatnich piętnastu lat, to kontynuowanie badań w ramach studiów doktoranckich stanowi problem (każdego roku jedynie niewiele rozpraw kończy się obroną).

Duży wpływ miała również sowiecka przeszłość. Przekręcanie historii w okresie sowieckim doprowadziło w latach osiemdziesiątych XX w. do odkrywania białych plam w historii w pozytywistyczny sposób – nacisk był położony na fakty, nie zaś na analizę, interpretację bądź podejście teoretyczne. Nawet dwa tomy z konferencji poświęconej krytyce źródeł oraz metodologii dotyczą „poszukiwania prawdy historycznej”³. Ponadto, nie rozwinęły się jeszcze w pełni międzynarodowe kontakty oraz przyjmowanie międzynarodowych trendów w badaniach, przez co do głosu bardziej dochodzi tendencja do konstruowania narodowej metanarracji historii oraz koncentrowania się na etnicznych Estończykach. Niemniej jednak sytuacja się poprawia oraz rośnie jakość i ilość badań. Dalsza integracja z europejskimi strukturami badawczymi wywiera wyraźnie dobroczynny wpływ. Historia polityczna, represje za Stalina bądź historia militarna wydają się w chwili obecnej o wiele ważniejsze niż, dajmy na to, historia społeczna lub ekonomiczna. Głównymi obszarami zainteresowania pozostają międzywojenny okres niepodległości, II wojna światowa i epoka stalinowska, które były przedstawiane przez sowiecką historiografię w dość wypaczony sposób.

¹ „Ajalooline Ajakiri”, „The Estonian Historical Journal”, „Acta Historica Tallinensia, „TUNA”.

² Np. „Forschungen zur baltischen Geschichte”, „Laidoneri Muuseumi Aastaraamat” („The Yearbook of the Laidoner Museum”).

³ *Ajaloolise tõe otsinguil*, 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid [W poszukiwaniu prawdy historycznej, Materiały z konferencji „Estońska historia współczesna: Problemy krytyki źródeł”, 20 I 1999 r., Tallinn], red. E. Tarvel, Tallin-Umara 1999; *Ajaloolise tõe otsinguil*. II, *Suur kunst metodoloogias*, 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme” materjalid [W poszukiwaniu prawdy historycznej, cz. II, Wysoka sztuka metodologii, Materiały z konferencji „Estońska historia współczesna: Problemy metodologii”, 7 XII 1999 r., Tallinn], red. E. Tarvel, Tallinn-Umara 2000.

Niektóre prace ogólne

Pewien zbiór, zredagowany przez francuskiego dyplomatę i zawierający publikacje przeważnie estońskich autorów, jest dla czytelnika z zagranicy bardzo dobrym wprowadzeniem do estońskiej współczesnej historii, tożsamości oraz niektórych ostatnich dyskusji⁴. W szóstym tomie estońskiej historii podjęto próbę przedstawienia wiarygodnego opisu historii współczesnej. Niestety, nie ma w nim przypisów, zaś niektóre rozdziały, szczególnie na temat historii społecznej bądź kultury, są dość słabe, a zatem wynik ogólny nie jest całkowicie zadowalający⁵. Należy stwierdzić, że najlepsza synteza estońskiej historii została niedawno opublikowana przez fińskiego historyka Seppo Zetterberga. Miejmy nadzieję, że jego *opus magnum* zostanie przetłumaczone na inne języki, ponieważ zawarty w nim opis ma większą głębię analityczną niż wielotomowa historia Estonii⁶.

Mati Graf usiłuje opisać stosunki estońsko-rosyjskie w XX w., ale główny nacisk kładzie na odzyskanie niepodległości. W wyniku tego dzieło wydaje się nieco zawężone⁷. Bardziej interesujące są zbiory publikacji – jeden na temat estońskiej polityki zagranicznej⁸ oraz drugi, w którym znajdują się teksty porównujące okresy z początku niepodległości⁹. Historycy ekonomiczni – Martin Klesment oraz Jaak Valge – przedstawiają statystyki historyczne wraz z głównymi wskaźnikami rozwoju gospodarczego. Książka ta z pewnością umożliwi porównanie Estonii z sąsiednimi krajami¹⁰. Olaf Kuuli, były historyk partyjny o długim doświadczeniu w tej dziedzinie, opublikował historię socjalistów i komunistów w Estonii, w której odwołał się do bardzo wielu źródeł. W chwili obecnej książka ta jest najlepszym przeglądem¹¹. Raimo Raag omawia los Estończyków za granicą¹², którzy stanowili nawet jedną czwartą wszystkich rdzennych Estończyków. Niestety, jest niewiele ogólnych prac na temat historii współczesnej, które omawiają dłuższy okres.

Okres międzywojenny

Estonia wyzwoliła się spod panowania Rosji w wyniku udanej wojny o niepodległość w latach 1918–1920. Chociaż kraj był początkowo demokracją, w 1934 r. jeden z jego założycieli, Konstantin Päts, wprowadził reżim autorytarny. W 1939 r., po zawarciu między Niemcami a Związkiem Radzieckim traktatu o nieagresji, Estonia dostała się w sowiecki obszar wpływów i Stalinowi udało się wymusić

⁴ *Estonia: Identity and Independence*, red. J.-J. Subrenat, Amsterdam-New York 2004.

⁵ *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni* [Estońska historia VI: Od wojny o niepodległość po odzyskanie niepodległości], red. A. Pajur, T. Tannberg, Tartu 2005.

⁶ S. Zetterberg, *Viron historia* [Historia Estonii], Helsinki 2007.

⁷ M. Graf, *Estoniia i Rossiia. Anatomiiia rasstavaniia*, Tallinn 2007.

⁸ *Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads*, red. E. Medijainen, V. Made, Helsinki 2002.

⁹ *Kaks algust. Eesti Vabariik 1920. ja 1990. aa stad* [Dwa początki. Republika Estonii w roku 1920 i 1990], red. J. Ant, Tallinn 1998.

¹⁰ *Eesti rahvastiku majandustegevuse näitajate XX sajandil* [Estońskie wskaźniki gospodarcze w XX w.], red. M. Klesment, J. Valge, Tallinn 2007.

¹¹ O. Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* [Socjaliści i komuniści w Estonii w latach 1917–1991], Tallinn 1999.

¹² R. Raag, *Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade* [Estończycy poza Estonią: Przegląd historyczny], Tartu 1999.

stacjonowanie na jej terenie żołnierzy sowieckich. Rok później trzy państwa bałtyckie utraciły niepodległość, zostały zajęte i anektowane przez Stalina. W historiografii okres międzywojenny ciągle nie został w zadowalający sposób omówiony. Niektóre aspekty, jak np. wielka polityka, podlegają obszernym badaniom, podczas gdy inne sfery, np. historia społeczna, upominają się o więcej uwagi.

W odniesieniu sukcesu podczas wojny o niepodległość ważną rolę odegrało wczesne tworzenie się narodowych jednostek wojskowych. Vitali Lokk omawia ten temat w bardzo opisowy sposób¹³. Równie ważna była Rosyjska Armia Północno-Zachodnia, pod dowództwem generała Judenicza. Reigo Rosenthal w swojej historii wojska¹⁴ odwołuje się do licznych źródeł, nie dorównuje jednak pod względem analitycznego poziomu niemieckimu historykowi Karstenowi Brüggemannowi, który niedawno został profesorem historii w Tallinnie. Praca Brüggemanna stanowi istotny wkład nie tylko w badania historii Estonii, lecz również historii wojny domowej w Rosji. Według niego, „epizod” Armii Północno-Zachodniej to punkt zwrotny w dziejach postawy wobec zachowania jedności imperium rosyjskiego¹⁵.

Koncepcje oraz idee estońskiego państwa narodowego omawia Mati Graf¹⁶, który napisał również historię estońskich partii¹⁷. Obydwa dzieła są raczej opisowe, a w mniejszym stopniu analityczne. Również opis Antsa Ruusmanna, w którym przedstawia rozwój niezależnej Estonii, nie jest zadowalający¹⁸. Dwa tomy opracowane przez J. Anta omawiają nieznanne aspekty¹⁹ oraz komunistyczną próbę zamachu w 1924 r.²⁰ Bardzo istotnym wkładem jest doskonała książka Andresa Kasekampa o Estońskiej Lidze Weteranów, radykalnym prawicowym ruchu, kojarzonym przez niektórych autorów z faszyzmem. Kasekamp widzi Ligę nie jako faszystów, lecz narodowych prawicowców, a przy tym daje czytelnikowi również dobrze napisany przegląd historii Estonii w tym okresie²¹.

Jednymi z najlepiej zbadanych tematów są stosunki międzynarodowe i polityka zagraniczna. Czołowy specjalista w tej dziedzinie, Eero Medijainen, przedstawia wyważony obraz współpracy bałtyckiej²² oraz historię Ministerstwa Spraw

¹³ V. Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918. Formeerimine ja struktuur* [Estońskie narodowe siły zbrojne w latach 1917–1918. Formowanie się i struktura], Tallinn 2008.

¹⁴ R. Rosenthal, *Looearmee* [Armia Północnozachodnia], Tallinn 2006.

¹⁵ K. Brüggemann, *Die Gründung der Republik Estland und das Ende des „Einen und unteilbaren Russland“*. *Die Petrograder Front des russischen Bürgerkriegs 1918–1920*, Wiesbaden 2002.

¹⁶ M. Graf, *Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused. Arkamisajast Eesti Vabariigi sünnini* [Estońskie państwo narodowe. Idee i rozwiązania. Od odrodzenia narodowego do narodzin Republiki Estonii], Tallinn 1993.

¹⁷ M. Graf, *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934. Koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940)* [Partie w Republice Estonii w latach 1918–1934. Pradzieje (1905–1917) i kontynuacja (1934–1940)], Tallinn 2000.

¹⁸ A. Ruusmann, *Eesti Vabariik, 1920–1940. Sisepoliitiline areng* [Republika Estonii w latach 1920–1940. Rozwój polityczny], Tallinn 1997.

¹⁹ *Tundmatu Eesti Vabariik* [Nieznana Republika Estonii], red. J. Ant, Tallinn 1993.

²⁰ *Kas nad lahkusid Moskva rongiga?* 1. detsember 1924, artikleid ja dokumente [Czy wyjechali z Moskwy pociągiem?, 1 grudnia 1924, artykuły i dokumenty], red. J. Ant, Tallinn 1996.

²¹ A. Kasekamp, *The Radical Right in Interwar Estonia*, Houndmills etc., Macmillan Press, 2000.

²² E. Medijainen, *Eesti välispoliitika Balti suund 1926–1934* [Bałtycki kierunek w estońskiej polityce zagranicznej w latach 1926–1934], Tartu 1991.

Zagranicznych i jego ambasady²³. Dodatkowo, opublikował on najlepsze wprowadzenie do problematyki roku 1939²⁴. Vahur Made omawia historię Estonii oraz Ligi Narodów²⁵, zaś solidne badania Raimo Pullata nad stosunkami międzynarodowymi dostępne są nawet w języku polskim²⁶. Magnus Ilmjärv zajmuje się trudnym usytuowaniem państw bałtyckich pomiędzy Niemcami a Związkiem Radzieckim²⁷. Uzyskał on szeroki rozgłos dzięki prowokacyjnej, opartej na rozległych badaniach archiwalnych książce, zatytułowanej *Silent Submission* (Ciche podporządkowanie). Ilmjärv widzi wyraźną alternatywę dla wydarzeń z lat 1939–1940 i według niego politycy państw bałtyckich, np. Konstantin Päts, już wcześniej współpracowali z Sowietami oraz w istocie zdradzali swoje narody²⁸. Niektórzy oskarżali tego autora o kampanię oszczerstw, inni o brak krytyki źródeł. Jaak Valge odkrył, że Ilmjärv popełnił poważne błędy w korzystaniu ze źródeł, które nie zawierały tego, co twierdził²⁹. Najwyraźniej Ilmjärv przesadził z interpretacją niektórych dowodów archiwalnych. Zainicjowana przez niego dyskusja zrobiła jednak wiele dobrego dla zrozumienia historii Estonii. Dalsze badania pokażą, czy Ilmjärv jest poważnym historykiem. Pierwszy tom z obiecującej serii dotyczy stosunków międzynarodowych, lecz omawia także szeroko kwestie bezpieczeństwa i obronności³⁰.

Coraz lepiej zbadana staje się historia gospodarcza okresu niepodległości. Anu-Mai Kõll oraz Jaak Valge zajmują się fenomenem nacjonalizmu gospodarczego i jego związku z rozwojem ekonomicznym³¹, podczas gdy Maie Pihlamägi opisuje w mniej analityczny sposób industrializację³² oraz handel międzynarodowy³³. Studium Jaaka Valge'a o ustanowieniu niepodległości gospodarczej, powojennej inflacji oraz działaniach środowisk związanych z Konstantinem Päsem – dziś mówilibyśmy o przestępstwach gospodarczych – jest jednym

²³ E. Medijainen, *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad, 1918–1940* [Los ambasadora. Ministerstwo Spraw Zagranicznych i jego ambasady, 1918–1940], Tallinn 1997.

²⁴ E. Medijainen, *1939. Võimalused ja valikud* [1939. Możliwości i wybory], Tartu 2000.

²⁵ V. Made, *Küllalisen maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946* [Jako gość światowej polityki. Estonia a Liga Narodów w latach 1919–1946], Tartu 1999.

²⁶ R. Pullat, *Stosunki polsko-fińskie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1998; R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte: stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym*, Kraków 2003.

²⁷ M. Ilmjärv, *Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934–1940* [Pomiędzy Związkiem Radzieckim a Niemcami. Państwa bałtyckie i Finlandia w latach 1934–1940], Tallinn 1993.

²⁸ M. Ilmjärv, *Hääletu alistumine. Eesti. Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini*, Tallinn 2004 (skrócona wersja w języku angielskim, M. Ilmjärv, *Silent Submission: Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920s to Annexation in 1940*, Stockholm 2004).

²⁹ J. Valge, *Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva*, „TUNA” 2007, 10, nr 2, s. 42–66.

³⁰ *Sõja ja rahu vahel, I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani* [Pomiędzy wojną a pokojem, t. 1, Estońska polityka bezpieczeństwa do roku 1940], red. T. Tannberg, Tallinn, S-Keskus, 2004.

³¹ A.-M. Kõll, J. Valge, *Economic Nationalism and Industrial Growth: State and Industry in Estonia 1934–1939*, Stockholm 1998.

³² M. Pihlamägi, *Eesti industrialiseerimine 1870–1940* [Industrializacja Estonii w latach 1870–1940], Tallinn 1999.

³³ M. Pihlamägi, *Väikeriik maailmaturul. Eesti industrialiseerimine 1918–1940* [Małe państwo na rynku światowym. Estoński handel zagraniczny w latach 1918–1940], Tallinn 2004.

z najlepszych i przełomowych dzieł z estońskiej historii ekonomicznej³⁴. Udało mu się zrekonstruować estoński PKB w latach 1923–1938³⁵.

Bardziej dogłębnie zostały opracowane różne aspekty historii okresu międzywojennego. Toomas Karjahärm i Väino Sirk omawiają w drugim tomie swojej trylogii rozwój estońskiej inteligencji³⁶. W rzetelnej monografii Ago Pajur pisze o estońskiej polityce obronnej do 1934 r.³⁷, podczas gdy Viljar Peep rozpatruje prawodawstwo społeczne³⁸, zaś Lembit Kiik – związki zawodowe³⁹. Mai Krikk rozwija badania nad historią policji⁴⁰. Najlicniejsza mniejszość etniczna, Rosjanie, została zbadana przez Sergeia Isakova⁴¹; ponowne osiedlanie się bałtyckich Niemców od 1939 r. omówiono w zredagowanym przez niego zbiorze⁴². Podobnie jak ich skandynawscy sąsiedzi, Estończycy wypracowali koncepcje i praktyki higieny rasowej oraz przymusowych sterylizacji⁴³; jest to temat, który wymaga dalszych badań.

Niemiecka okupacja i II wojna światowa

Od roku 1941 do 1944 Estonia znajdowała się pod okupacją niemiecką. Ponieważ represje dotyczące „zwykłych Estończyków” były mniejsze niż pod jarzmem stalinowskim, wielu Estończyków uznawało okupację nazistowską za „mniejsze zło”, zaś stopień współpracy, kolaboracji oraz uczestnictwa w zbrodniach wojennych i holokaucie był stosunkowo duży. Najwyraźniej była to jedna z przyczyn tego, że poważne badania rozpoczęły się później niż badania dotyczące stalinizmu.

Wiele książek, które koncentrują się głównie na doświadczeniu sowieckim, traktuje również o okupacji niemieckiej i II wojnie światowej⁴⁴. Omówię

³⁴ J. Valge, *Lahtirakendamine. Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918–1924*, Tallinn 2003 (skrótowa wersja w języku angielskim: J. Valge: *Zerwanie z Rosją. Stabilizacja ekonomiczna w Estonii w latach 1918–1924*, Stockholm 2006).

³⁵ J. Valge, *Uue majanduse lätteil. Eesti sisemajanduse kogutoodang aastatel 1923–1938*, „Akadeemia” 2003, 15, s. 2202–2228, 2443–2486, 2712–2735.

³⁶ T. Karjahärm, V. Sirk, *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940* [Intelekt i władza. Estońscy intelektualiści w latach 1917–1940], Tallinn 2001.

³⁷ A. Pajur, *Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934* [Estońska polityka obronna w latach 1918–1934], Tartu 1999.

³⁸ V. Peep, *Eesti sotsiaalpoliitilise õigusloome arenguajand 1. omariiklusajal* [Estońskie prawodawstwo społeczne podczas drugiego okresu państwowości], Tallinn 2005.

³⁹ L. Kiik, *Eesti Vabariigi ametiühingud. Ajalooline ülevaade (1918–1940)* [Związki zawodowe w Republice Estonii. Rys historyczny (1918–1940)], Tallinn 1995.

⁴⁰ M. Krikk, *Eesti politsei loomine ja areng 1918–1940* [Powstanie policji estońskiej i dalszy jej rozwój w latach 1918–1940], Tallinn 2001; M. Krikk, *Eesti poliitiline politsei 1920–1940* [Estońska policja polityczna w latach 1920–1940], Tallinn 2002; M. Krikk, *Eesti kriminaalpolitsei 1920–1940* [Estońska policja kryminalna w latach 1920–1940], Tallinn 2007.

⁴¹ S. Isakov, *Russkie v Estonii 1918–1940. Istoriko-kul'turnye ocherki*, Tartu 1996; *Russkoe natsional'noe men'shinstvo v Estonskoi Respublike (1918–1940)*, red. S. Isakov, Tartu 2001.

⁴² *Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud labkumine Eestist* [Umsiedlung 60. Zorganizowany wyjazd bałtyckich Niemców z Estonii], red. S. Kivimäe, Tallinn, 2000.

⁴³ K. Kalling, *Tõutervishoiust ja sundsteriliseerimisest* [O czystości rasy i przymusowej sterylizacji], „Kleio” 1997, nr 4, s. 27–31; K. Kalling, *Zagadnienie rasy w estońskiej eugenice*, „Folia Baeriana” 1999, nr 7, s. 70–76.

⁴⁴ *World War II and Soviet Occupation in Estonia. A Damages Report*, red. J. Kahk, Tallinn 1991;

je poniżej. W estońskiej historiografii poważne prace na temat panowania nazistów zostały zainicjowane z zewnątrz. Temat ten był traktowany przez historyków sowieckich w sposób bardziej propagandowy; wyolbrzymiano, na przykład, liczbę ofiar nazistów wśród miejscowej ludności, zawyżając ją ośmiokrotnie. Pośmiertnie opublikowana monografia z 1992 r., autorstwa historyka emigracyjnego Alvina Isberga, wyznacza początek badań na tym polu. Praca Isberga nie jest pozbawiona wad, zaś wiele jej części straciło dziś aktualność, lecz on pierwszy szeroko wykorzystał do zbadania tego tematu estońskie archiwa⁴⁵. Historyk amator oraz działaczka społeczności żydowskiej, Eugenia Gurin-Loov, jako pierwsza opublikowała w 1994 r. książkę na temat holokaustu estońskich Żydów. Zdolała ustalić pierwszą listę niemalże tysiąca ofiar⁴⁶. W ciągu kolejnych ośmiu lat pojawiły się pojedyncze artykuły bądź rozdziały książkowe, lecz najwyraźniej okupacja niemiecka nie zajmowała czołowego miejsca w planach badań⁴⁷. Częściowo ze względu na międzynarodowy nacisk oraz perspektywę wstąpienia do Unii Europejskiej, powołano z inicjatywy prezydenta Lennarta Meriego specjalną komisję mającą zorganizować (finansowane przez państwo) badania oraz publikować sprawozdania – Estońską Międzynarodową Komisję ds. Badania Zbrodni Przeciwko Ludzkości. Początkowo zatrudniani przez komisję historycy zajmowali się głównie okupacją niemiecką oraz II wojną światową.

Pierwszy zbiór został opublikowany przez komisję w 2006 r.⁴⁸ Ponad 1300 stron czteroipółkilogramowej książki zawiera bogate informacje o faktach na temat niemieckich i sowieckich zbrodni w latach 1940–1945, estońskiej kolaboracji i współdziałania w zbrodniach Estończyków z różnych jednostek zbrojnych po obu stronach frontu, a także ogólnego tła historycznego. Historycy ci pracowali, korzystając z estońskich i niemieckich archiwów. Niestety jednak, sprawozdania, które przedstawili, skupiają się na aspektach związanych z faktami, często brakuje w nich analizy lub interpretacji, zaś międzynarodowa literatura jest częściowo ignorowana. Chociaż książka ta znacznie zwiększa naszą wiedzę o faktach, to niektóre z najsłabszych publikacji są napisane na poziomie pracy studenckiej. Niekończące się daty, fakty oraz postacie, a czasami nieprawidłowa redakcja językowa sprawiają, że zbiór ten trudno się czyta. Poszukując przyczyn takiego zmarnotrawienia pieniędzy podatnika, które można by wydać zdecydowanie bardziej efektywnie na badania, winę musimy przypisać presji czasu – wyniki miały być przedstawione szybko – estońskiej tradycji pozytywistycznej

J. Kangilaski, E. Lamp, *Eesti kunstielu ja okupatsioonide repressiivoliitika* [Estońskie życie artystyczne a represyjna polityka okupantów], Tallinn 1994; *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953*, red. O. Mertelsmann, Hamburg 2005; *The White Book: Losses inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes 1940–1991*, red. V. Salo, Tallinn 2005; T. Karjahärm, V. Sirk, *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987* [Adaptacja i opór. Estońscy intelektualści w latach 1940–1987], Tallinn 2007.

⁴⁵ A. Isberg, *Zu den Bedingungen des Befreiers: Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944*, Stockholm 1992.

⁴⁶ E. Gurin-Loov, *Eesti juutide katastroof 1941* Holokaust estońskich Żydów 1941, Tallinn 1994.

⁴⁷ Autor pamięta rozmowę z przyjaciółmi w połowie lat dziewięćdziesiątych XX w., w trakcie której pojawiło się zdanie, że badania nad okupacją niemiecką mogą nie wróżyć dobrze karierze naukowca.

⁴⁸ *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, red. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle, Tallinn 2006.

oraz temu, że większość historyków, o których mowa, nie posiada nawet tytułu doktora. Ironią pozostaje fakt, że większość estońskich podatników nie będzie nawet w stanie przeczytać tej książki, ponieważ opublikowana została wyłącznie w języku angielskim.

Publikacja dokumentów – raportów tajnej policji na temat sytuacji ogólnej oraz nastrojów wśród ludności – daje możliwość wglądu w rzeczywistość niemieckiego panowania w Estonii⁴⁹. Indrekowi Paavle udało się ustalić wiarygodne oszacowanie liczby estońskich ofiar niemieckiego terrorku⁵⁰. Praca doktorska Antona Weissa-Wendta, obroniona w Stanach Zjednoczonych, jest najlepszym opisem holokaustu w Estonii⁵¹. Pochodzący z Estonii Weiss-Wendt pracował niezależnie od komisji. Jedną z tendencji w jego badaniach może jednak podlegać krytyce. Mianowicie, podkreśla on wkład Estończyków, którzy byli mordercami „bez nienawiści” ze względu na niski poziom antysemityzmu, jednak ignoruje rolę miejscowych Rosjan. Niemiecka historyk, Ruth Bettina Birn, napisała znakomitą książkę na temat Tajnej Policji w Estonii, instytucji działającej w samym centrum niemieckiego aparatu represji, której pracownicy byli w 90 proc. Estończykami. Jej zróżnicowana argumentacja oraz szeroki wybór źródeł czynią z tego dzieła najlepsze opracowanie dotyczące niemieckiej okupacji⁵². Zanim powrócili Sowieci, odbyła się masowa ucieczka na Zachód, co jest tematem zredagowanego zbioru⁵³. W momencie wycofania Niemców nastąpiła próba ustanowienia swego rodzaju rządu tymczasowego, która się nie powiodła. Ten temat omawiają dwie niedawno wydane książki⁵⁴.

Publikacja komisji szeroko omawia historię militarną. Opublikowano również wiele popularnych opisów i wspomnień. Do bardziej poważnych pozycji należą dwie książki Marta Laara o walkach w Estonii w 1944 r.⁵⁵, praca o żołnierzach walczących po stronie sowieckiej⁵⁶ oraz studium dotyczące doświad-

⁴⁹ *Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944. Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis* [Raporty estońskiej tajnej policji z lat 1941–1944. Ogólna sytuacja w Estonii oraz nastroje publiczne podczas niemieckiej okupacji według dokumentów policyjnych], red. T. Noormets, Tallinn 2002.

⁵⁰ *Population Losses in Estonia, II/1, German Occupation 1941–1944*, red. I. Paavle, Tartu 2002.

⁵¹ A. Weiss-Wendt, *Murder without Hatred. Estonians, the Holocaust, and the Problem of Collaboration*, teza doktorska, Uniwersytet Brandeis, 2005.

⁵² R.B. Birn, *Die Sicherheitspolizei in Estland, 1941–1944. Eine Studie zur Kollaboration im Osten*, Paderborn 2006.

⁵³ *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud* [Masowa ucieczka w roku 1944. Estończycy udający się na Zachód oraz wpływ tych wydarzeń], red. K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru, Tartu 2006.

⁵⁴ *Otto Tief ja 1944 a. Vahevalitsus* [Otto Tief i Tymczasowy Rząd w 1944 r.], red. A. Parmas, Tartu 2006; M. Laar, *September 1944: Otto Tiefi valitsus* [Wrzesień 1944 r. Rząd Otto Tiefia], Tallinn 2007.

⁵⁵ M. Laar, *Emajõgi 1944. II maailmasõja lahingud Lõuna-Eestis* [Emajõgi 1944. Bitwy II wojny światowej w południowej Estonii], Tallinn 2005; M. Laar, *Sinimäed 1944. II maailmasõja lahingud Kirde-Eestis* [Góry Błękitne 1944. Bitwy II wojny światowej w północno-wschodniej Estonii], Tallinn 2006.

⁵⁶ *Korpusepõisid. Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpused ja 8. eesti laskurkorpused Teises maailmasõjas aastatel 1940–1945* [Ludzie korpusu. Estońscy żołnierze w 22 Estońskim Korpusie Terytorialnym oraz 8 Korpusie Strzelców podczas II wojny światowej, 1940–1945], red. H. Ojalo, Tallinn Sentinel, 2007.

czenia sowieckich batalionów pracy, w których zginęło ponad dziesięć tysięcy zmobilizowanych Estończyków⁵⁷. Cenna publikacja dokumentalna dotyczy „braci leśnych”, którzy w lecie 1941 r. walczyli razem z Niemcami przeciwko Sowietaom⁵⁸. Choć publikuje się wiele pozycji z historii militarnej, ich jakość, niestety, często pozostawia wiele do życzenia.

Panowanie sowieckie

Sowieci rządili Estonią na przełomie lat 1940 i 1941, a potem od roku 1944 do odzyskania przez Estonię niepodległości w roku 1991. Okres sowiecki, a szczególnie czasy stalinowskie, są obecnie przedmiotem najbardziej intensywnych badań. Przez kilka dziesięcioleci prezentowano jedynie wypaczony i propagandowy obraz historii najnowszej, podczas gdy rozmiar przemocy i zmian był zdecydowanie największy za panowania Stalina, co tłumaczy intensywność badań. W porównaniu z wczesnymi latami dziewięćdziesiątymi XX w. poziom naszej wiedzy na temat stalinizmu w Estonii niesłychanie wzrósł. Istnieje możliwość eksplorowania wielu wątków, które ciągle przedstawiają trudności dla badaczy w wielu innych byłych częściach Związku Radzieckiego, ponieważ estońskie archiwa są otwarte i dostępne. Jako że większość odpowiednich dokumentów z okresu sowieckiego spisano w języku rosyjskim, korzystanie z nich nie jest problemem dla badaczy z różnych krajów. Rzeczywiście, jeśli chodzi o stalinizm, międzynarodowa współpraca badawcza jest bardziej rozwinięta niż w jakimkolwiek innym obszarze historii, zaś zarówno rosyjscy, jak i zachodni koledzy współpracują z historykami estońskimi.

Pierwsze *Sprawozdanie ze szkód* zostało opublikowane w 1991 r., częściowo z myślą o uzasadnieniu estońskich roszczeń do niepodległości oraz przedstawieniu opisu spustoszenia, wywołanego przez sowieckie i nazistowskie panowanie. Obecnie większość tych artykułów straciła aktualność, lecz w tamtym czasie raport ten był cennym osiągnięciem⁵⁹. *Biała Księga*, dokumentująca głównie straty w ludziach, pojawiła się w druku 14 lat później. Niestety, autorzy nie korzystali z archiwów zagranicznych⁶⁰. Okres 1939–1941 został szeroko zbadały przez Jüri Anta, zaś jego książka pozostaje wiarygodnym opisem tych lat⁶¹. Historycy z komisji faktycznie dodali mnóstwo faktów ze swoich badań, lecz w zasadzie nie wykorzystali rosyjskich archiwów, przez co jakość tej pracy nie dorównuje osiągnięciu Anta⁶². Bardzo duże znaczenie dla dalszego rozwoju

⁵⁷ *Eestlased tööpataljonides 1941–1942. Mälestusi ja dokumente* [Estończycy w batalionach pracy w latach 1941–1942. Wspomnienia i dokumenty], red. U. Usai, 2 tomy, Tallinn 1993.

⁵⁸ *Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides* [Leśni Bracia w Wojnie Letniej 1941 r. Estoński opór zbrojny w dokumentach samoobrony], red. T. Noormets, Tallinn 2003.

⁵⁹ *World War II and Soviet Occupation in Estonia. A Damages Report*, red. J. Kahk, Tallinn 1991.

⁶⁰ *The White Book. Losses inflicted on the Estonian Nation by Occupation Regimes 1940–1991*, red. V. Salo, Tallinn 2005.

⁶¹ J. Ant, *Eesti 1939–1941. Rahvast, valitsemisest, saatusest* [Estonia w latach 1939–1941. O ludności, rządach i losie], Tallinn 1999.

⁶² *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, red. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle, Tallinn 2006.

badan nad stalinizmem miały zredagowane zbiory, zawierające prace zagranicznych autorów oparte na oryginalnych badaniach archiwów⁶³. Tõnu Tannberg, jeden z czołowych estońskich ekspertów w dziedzinie stalinizmu, zajmuje się w swojej niedawno wydanej monografii polityką Moskwy wobec trzech republik bałtyckich w latach powojennych, jak również odnosi się do destalinizacji. W dodatku opublikowane są kluczowe dokumenty, zaś Tannberg wykonał ogromną pracę w archiwach rosyjskich⁶⁴. Jednak najlepszy przegląd, oparty na znajdujących się w Moskwie dokumentach dotyczących relacji pomiędzy republikami bałtyckimi a Kremlem, został napisany przez rosyjską historyk, Elenę Zubkovą. Zubkova, czołowy rosyjski specjalista w zakresie historii lat powojennych, popełnia pewne drobne błędy w faktach z historii państw bałtyckich, ale jej interpretacja i analiza idą dalej niż u Tannberga⁶⁵.

Olaf Mertelsmann omawia przejście od gospodarki rynkowej do nakazowo-rozdziałowej w czasie stalinizmu oraz przedstawia wiele wartościowych statystyk⁶⁶. Niemiecki historyk David Feest pisze o przymusowej kolektywizacji w 1949 r. i odnosi się dodatkowo do polityki narodowościowej⁶⁷. Mart Laar zajmuje się ruchem oporu zbrojnego⁶⁸, zaś Pearu Kuusk analizuje sowiecką walkę z ruchem oporu w latach powojennych⁶⁹. Zbiór dokumentów, opatrzony cennym wprowadzeniem, śledzi historię batalionów zagłady⁷⁰. Jeszcze inny zbiór prezentuje ważne materiały na temat rządu na uchodźstwie⁷¹. Lembit Kiik mógłby kontynuować swoją historię związków zawodowych⁷². Historia Kościoła luterańskiego oraz Kościoła prawosławnego w czasie stalinizmu, jak również rozmiar ich kolaboracji z państwem, są także omówione⁷³. Niedawno

⁶³ *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, red. O. Mertelsmann, Tartu 2003; *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953*, red. O. Mertelsmann, Hamburg 2005; *Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis* [Estońska SSR w latach 1940–1953. Mechanizmy i rezultaty sowietyzacji w kontekście przemian w ZSRR i Europie Wschodniej], red. T. Tannberg, Tartu 2007.

⁶⁴ T. Tannberg, *Politika Moskvyy v respublikakh Baltii v poslevoennyye gody (1944–1956). Issledovaniia i dokumenty*, Tartu 2008.

⁶⁵ E. Zubkova, *Pribaltika i kremł' 1940–1953*, Moskwa 2008.

⁶⁶ O. Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland. Von der Markt- zur Kommandowirtschaft*, Hamburg 2006.

⁶⁷ D. Feest, *Zwangskollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des Estnischen Dorfes, 1944–1953*, Kolonia-Weimar-Wiedeń 2007.

⁶⁸ M. Laar, *War in the Woods. Estonia's Struggle for Survival, 1944–1956*, Waszyngton 1992.

⁶⁹ P. Kuusk, *Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947* [Walka władzy sowieckiej w Estonii z ruchem oporu. Department do walki przeciwko bandytyzmowi w latach 1944–1947], Tartu 2007.

⁷⁰ *Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954. Dokumentide kogumik* [Niszczyciele. Sowieckie bataliony zagłady w Estonii w latach 1944–1954. Zbiór dokumentów], red. T. Noormets, V. Ohmann, Tallinn 2006.

⁷¹ *Tõotan ustavaks jääda... Eesti Vabariigi Valitsus 1940–1992* [Ślubuję zachować wierność... Rząd Republiki Estonii w latach 1940–1992], red. M. Orav, E. Nõu, Tartu 2004.

⁷² L. Kiik, *Ametiühingud võõra võimu all (1940–1990)* [Związki zawodowe pod obcym panowaniem (1940–1990)], Tallinn 2000.

⁷³ R. Altnurme, *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949* [Estoński Luteriański Kościół Ewangelicki a państwo sowieckie w latach 1944–1949], Tartu 2001; A. Sõtšov, *Eesti õigeusu piiskopkond Stalini ajal aastail 1945–1953* [Estoński Diecezjalny Kościół Prawosławny w czasach stalinizmu, 1945–1953], Tallinn 2004.

wydane dzieło analizuje kwestię bałtycką w czasie zimnej wojny⁷⁴. Autorzy wszystkich wymienionych wyżej publikacji zaczerpnęli ogromną ilość informacji z archiwów i przedstawiają nowe spostrzeżenia. Istotną sprawą dla państw bałtyckich był ich status prawny podczas okupacji lub aneksji. Enn Sarv przedstawił nieco naiwną oraz zbyt uproszczoną relację, kontestując prawo międzynarodowe⁷⁵. Badacz prawny, Lauri Mälksoo, w swoim studium osiąga wyższy poziom interpretacji. Książka ta pozostanie punktem odniesienia w latach następnych⁷⁶.

Jednym z ważnych wątków są badania nad terrorem stalinowskim⁷⁷. Opublikowano wiele wspomnień, popularnych relacji oraz list ofiar. Dwie poważniejsze publikacje omawiają pierwszy rok sowieckiego panowania⁷⁸. Praca komisji może znacznie poszerzyć stan wiedzy na ten temat⁷⁹. Najlepszą publikacją pozostaje studium przypadku, autorstwa Aigi Rahi, dotyczące masowej deportacji w Tartu oraz okręgu Tartu w 1949 r. Rahi jest czołowym naukowcem estońskim prowadzącym badania nad represjami. W swoich książkach wykorzystuje materiały archiwalne oraz historię mówioną. Opisuje przygotowania do deportacji, jej mechanizmy, bezpośrednie wydarzenia oraz życie deportowanych na Syberię⁸⁰. W swojej niedawno wydanej książce Aigi Rahi-Tamm podsumowuje stan badań⁸¹. Cennym wkładem jest tom na temat deportacji⁸².

Kolejnym ważnym obszarem badań jest historia partii oraz struktur władzy w partii. Najważniejsza praca koncentruje się na Komitecie Centralnym Estońskiej Partii Komunistycznej⁸³, przy czym przeprowadzono również analizę lokalnych organizacji partyjnych⁸⁴. W niewielkiej monografii Olev Liivik śledzi historię

⁷⁴ *The Baltic Question during the Cold War*, red. J. Hiden, V. Made, D. Smith, Londyn–Nowy Jork 2008.

⁷⁵ E. Sarv, *Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus* [Nikt nie może przeciwstawić się prawu. Wysiłki Estonii a prawo międzynarodowe], Tartu 1997.

⁷⁶ *Illegal Annexation and State Continuity: The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR. A Study of the Tension between Normativity and Power in International Law*, red. L. Mälksoo, Leiden–Boston 2003.

⁷⁷ W kwestii historiografii zob.: A. Rahi-Tamm, *Nõukogude repressioonide uurimisest Eestis* [w:] *Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis* [Badania nad sowieckimi represjami w Estonii], red. T. Tannberg, Tartu 2007, s. 30–64.

⁷⁸ E. Püüa, *Punane terror Saaremaal 1941. aastal* [Czerwony terror na wyspie Saaremaa w 1941 r.], Kuresaare 2006; M. Mandel, *Kurjuse aasta Lõuna-Läänemaal 1940–1941* [Rok zła w południowym Läänemaal, 1940–1941], Tallinn 2007.

⁷⁹ *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, red. T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle, Tallinn 2006.

⁸⁰ A. Rahi, 1949. *aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas* [Deportacja z marca 1949 r. w Tartu i okręgu Tartu], Tartu 1998.

⁸¹ A. Rahi-Tamm, *Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis. Allikad ja uurimisseis* [Masowe represje w Estonii po II wojnie światowej. Źródła oraz stan badań], Tartu 2004.

⁸² *Soviet Deportations in Estonia. Impact and Legacy: Articles and Life Histories*, red. K. Kukkk, T. Raun, Tartu 2007.

⁸³ *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991* [Struktura organizacyjna Komitetu Centralnego Estońskiej Partii Komunistycznej w latach 1940–1991], red. E. Tarvel, Tallinn 2002.

⁸⁴ O. Liivik, R. Nugin, *Eestimaa Kommunistliku Partei kohalikud organisatsioonid 1940–1991* [Lokalne organizacje Estońskiej Partii Komunistycznej w latach 1940–1991], Tallinn 2005.

aparatu Komitetu Centralnego w czasach stalinizmu⁸⁵. Coś nowego wnosi książka Kaljo Veskimägi, opisująca treść protokołów spotkań Biura Komitetu Centralnego oraz zawierająca komentarze⁸⁶. Głównym problemem z nową historią partii jest brak punktu odniesienia, który pozwoliłby zrozumieć specyfikę Estońskiej Partii Komunistycznej. Dodatkowo, wielu autorów nie zdaje sobie sprawy z ogromnego korpusu literatury na temat Komunistycznej Partii ZSRR.

W ostatnich latach przedmiotem wzmożonego zainteresowania stały się sfery kultury i edukacji. Olaf Kuuli analizuje stalinowskie kierownictwo kulturalne⁸⁷ oraz zmiany w polityce kulturalnej wprowadzone po odwilży i we wczesnej epoce Breżniewa⁸⁸. Wartościowe badania przeprowadzono na temat cenzury⁸⁹. Historycy sztuki zrobili przegląd estońskiego życia artystycznego oraz polityki represyjnej⁹⁰. Lembit Raid przypatruje się uniwersytetowi w Tartu w czasach stalinizmu⁹¹, zaś Anu Raudsepp bada nauczanie historii⁹². Problematiczne podejście prezentują Toomas Karjahärm i Helle-Mai Luts, którzy widzą w okresie stalinowskim „ludobójstwo kulturalne”⁹³. Toomas Karjahärm i Väino Sirk kontynuują swoją trylogię o estońskich intelektualistach w niemalże tysięczstronicowej monografii. Niestety, ich dzieło posiada wadę w postaci braku znajomości literatury oraz jest złym przykładem faktologii⁹⁴. Autorzy to czołowi eksperci w dziedzinie życia kulturalnego w późnej epoce carskiej oraz międzywojniu, jednak okres stalinowski został przedstawiony nie najlepiej. W zasadzie najciekawszymi pracami są dwa zredagowane zbiory, zawierające publikacje autorów z różnych dyscyplin⁹⁵. Podobnie jak w wypadku historii partii, w badaniach nad kulturą oraz oświatą brakuje często podejścia

⁸⁵ O. Liivik, *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953* [Aparat Komitetu Centralnego Estońskiej Partii Komunistycznej w latach 1945–1953], Tartu 2006.

⁸⁶ K. Veskimägi, *Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusesega* [Jak rządźili Estońską SRR. 162 prezentacje Biura Komitetu Centralnego Estońskiej Partii Komunistycznej z interludium oraz wstępem, lata 1944–1956], Tallinn 2005.

⁸⁷ O. Kuuli, *Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954)* [Kadry władzy i kierownicy kulturalni w estońskiej SRR (1940–1954)], Tallinn 2007.

⁸⁸ O. Kuuli, *Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969* [Odwilż i gołoledż w Estońskiej SRR. O polityce kulturalnej w latach 1953–1969], Tallinn 2002.

⁸⁹ *Uurimusi tsensuurist* [Prace na temat cenzury], red. P. Lotman, Tallinn 1995; K. Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed* [Cudowne życie sowieckie. Cenzura w Estońskiej SRR oraz jej kierownicy], Tallinn 1996.

⁹⁰ J. Kangilaski, E. Lamp, *Eesti kunstielu ja okupatsioonide repressiivoliitika* [Estońskie życie artystyczne a represyjna polityka okupantów], Tallinn 1994.

⁹¹ L. Raid, *Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952* [Życie pełne cierpienia. Uniwersytet w Tartu w polityce partii komunistycznej w latach 1940–1952], Tartu 1995.

⁹² A. Raudsepp, *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985* [Nauczanie historii w Estońskiej SRR w szkołach z językiem estońskim jako językiem nauczania w latach 1944–1985], Tartu 2005.

⁹³ T. Karjahärm, H.-M. Luts, *Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud 1940–1953* [Kulturalne ludobójstwo w Estonii. Artyści i muzycy w latach 1940–1953], Tallinn 2005.

⁹⁴ T. Karjahärm, V. Sirk, *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987* [Adaptacja i opór. Estońscy intelektualści w latach 1940–1987], Tallinn 2007.

⁹⁵ *Kohandumise märgid* [Oznaki adaptacji], red. V. Sarapik, M. Kalda, R. Veidemann, Tallinn 2002; *Võim & kultuur* [Władza i kultura], red. A. Krikmann, S. Olesk, Tartu 2003.

komparatywnego oraz znajomości międzynarodowej literatury przedmiotu na temat ZSRR.

Do spuścizny po okresie sowieckim zalicza się dużą społeczność rosyjskojęzyczną oraz szybką, lecz w pewnym stopniu dziwną urbanizację. W prowincji Ida-Virumaa ludność rosyjskojęzyczna uzyskała nawet przewagę liczebną. David Vseiov bada rozwój populacji największego miasta w Ida-Virumaa, Narwy⁹⁶, oraz nietypową strukturę miejską w regionie⁹⁷. W sterowanej migracji upatruje on głównej przyczyny rusyfikacji regionu. Takie stanowisko jest ostatnio kontestowane⁹⁸. Tiit Tammaru bada urbanizację pod władzą sowiecką z perspektywy geografa⁹⁹. Przedmiotem analizy jest imigracja Rosjan¹⁰⁰ oraz powrót rdzennych Estończyków z Rosji¹⁰¹.

Schyłkowy okres sowiecki oraz rozpad imperium sowieckiego są zdecydowanie słabiej zbadane. Przyczyną tego stanu są częściowo źródła; treść późniejszych dokumentów partyjnych jest mniej interesująca, a bardziej biurokratyczna, zaś kartoteki KGB zostały przewiezione do Rosji bądź zniknęły. Viktor Niitsoo opublikował dość dobry opis ruchu oporu¹⁰² oraz przyjrzał się inicjatywie opublikowania tajnych protokołów z porozumienia niemiecko-sowieckiego o nieagresji, jak również pierwszej niezależnej partii estońskiej w późnych latach osiemdziesiątych XX w.¹⁰³ Bardzo interesujące są badania Indreka Jürjo na temat relacji pomiędzy społecznością emigracyjną a Estońską SRR¹⁰⁴. Cennym wkładem w naukę jest opis pierwszych wolnych spotkań publicznych w 1987 r., będących, być może, jak sugerują autorzy, punktem zwrotnym¹⁰⁵. Politycy mają tendencję do interpretowania końca ZSRR w szczególny sposób, tak aby usprawiedliwić swoją własną pozycję i działania¹⁰⁶.

⁹⁶ D. Vseiov, *Nõukogudeaegne Narva. Elanikkonna kujunemine 1944–1970* [Sowiecka Narwa. Rozwój zaludnienia w latach 1944–1970], Tartu 2001.

⁹⁷ D. Vseiov, *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda* [Rozwój nieprawidłowości oraz struktury urbanizacyjnej w północno-wschodniej Estonii po II wojnie światowej], Tallinn 2002.

⁹⁸ O. Mertelsmann, *Ida-Virumaale sisserändamise põhjused pärast Teist maailmasõda* [Przyczyny imigracji do Ida-Virumaa po II wojnie światowej], „Ajalooline Ajakiri” 2007, nr 1, s. 51–74.

⁹⁹ T. Tammaru, *Linnastumine ja linnade kasv Eestis nõukogude aastatel* [Urbanizacja i rozwój miast w Estonii w okresie sowieckim], Tartu 2001.

¹⁰⁰ T. Tammaru, *Venelased Eestis. Ränne ja kohanemine* [Rosjanie w Estonii. Napływ i adaptacja], Tallinn 1999.

¹⁰¹ H. Kulu, *Eestlaste tagasiränne, 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel* [Migracja powrotna Estończyków w latach 1940–1989 na przykładzie Estończyków z zachodniej Syberii], Tartu 1997.

¹⁰² V. Niitsoo, *Vastupanu, 1955–1985* [Ruch oporu w latach 1955–1985], Tartu 1997.

¹⁰³ V. Niitsoo, *Müürimurdjad. MRP-AEG ja ERSP lugu* [Burzyciele muru. Historia MRP-AEG i ERSP], Tallinn 2002.

¹⁰⁴ I. Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal* [Emigracja a sowiecka Estonia. Z perspektywy dokumentów KGB, ECP i VEKSA], Tallinn 1996.

¹⁰⁵ *Hirvepark 1987. 20 aastat kodanikualgusest, mis muutis Eesti lähiajalugu* [Hirvepark 1987. Dwadzieścia lat działalności obywatelskiej, która zmieniła współczesną historię Estonii], red. T. Tannberg, Tallinn 2007.

¹⁰⁶ M. Laar, U. Ott, S. Endre, *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd, 1986–1991* [Druga Estonia. Ponowne narodziny niepodległości Estonii w latach 1986–1991], Tallinn 1996; E. Savisaar, *Peaminister. Eesti lähiajalugu 1990–1992* [Premier. Estońska historia współczesna w latach 1990–1992], Tartu 2004.

Ogólnie rzecz biorąc, badania nad okresem sowieckim są znacznie lepsze oraz czerpią dużą korzyść ze współpracy międzynarodowej. Niemniej jednak często przeważa wąska perspektywa narodowej historiografii i wielu autorów nie zdaje sobie sprawy z ostatnich postępów historiografii na temat ZSRR. Schyłkowy okres sowiecki, niestety, nie został jeszcze dobrze zbadany.

Historia mówiona, badania historii życia oraz pamięć zbiorowa

W Estonii historia mówiona, badania historii życia oraz analiza pamięci zbiorowej rozwinęły się jako interdyscyplinarna dziedzina dla etnologów, historyków, badaczy literatury oraz folklorystów. Moim zdaniem, są to bardzo interesujące wątki do badań, które rzucają nieco odmienne światło na niedawną przeszłość. Historia przekazywana werbalnie zazwyczaj wiąże się z analizą rozmów na temat historii życia. Badania spisanych historii życia są dziedziną bardzo bliską historii mówionej. Kolejną drogą uzyskiwania informacji od ludzi żyjących współcześnie jest korzystanie z ankiet – pod warunkiem, że są one opracowane w odpowiedni metodologicznie sposób.

Do chwili obecnej opublikowano wiele tomów ukazujących historie życia; powstały one w oparciu o zebrane wspomnienia zwykłych ludzi¹⁰⁷. Badaczka literatury Rutt Hinrikus widzi historie życia jako swego rodzaju „narrację o rzeczywistości”¹⁰⁸. Najbardziej interesująca kolekcja historii życia zawiera interpretacje opowieści w wykonaniu etnologów, historyków, badaczy literatury oraz socjologów. Tom ten poświęcony jest kobietom deportowanym na Syberię oraz ich doświadczeniu¹⁰⁹. Źródła historii mówionej, a zarazem doświadczenie życia sowieckiego, są głównie przedmiotem badań etnologów, często z udziałem uczonych z innych dziedzin. Niektórzy historycy nie uznają jednak do końca historii przekazywanej werbalnie za „rzetelne” źródło. Opublikowano już kilka zbiorów historii mówionej, historii życia oraz analiz pamięci zbiorowej¹¹⁰. Socjolog Aili

¹⁰⁷ *Naised kõneleavad* [Kobiety mówią], red. E. Annuk, Tartu 1997; *Kured läimud, kurjad ilmad* [Bociany odleciały, zła pogoda], red. M. Karusoo, Tartu 1997; *Me tulime tagasi* [Wróciliśmy], red. R. Hinrikus, Tartu 1999; *Eesti rahva elulood. Sajandi sada elulugu kahes osas* [Estońskie historie życia. Sto historii życia z tego wieku w dwu częściach], 2 tomy, red. R. Hinrikus, Tallinn 2000; *Eesti rahva elulood III. Elu Eesti NSV-s* [Estońskie historie życia III. Życie w Estońskiej SRR], red. R. Hinrikus, Tallinn 2003; *Rasskazhi o svoei zhizni: zhizneopisaniia estonozemel'cev*, red. R. Hinrikus, Tallinn 2005; *Sõja ajal kasvanud tüdrukud. Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist* [Dziewczęta dorastające w czasie wojny. Wspomnienia estońskich kobiet o okupacji niemieckiej], red. R. Hinrikus, Tallinn 2006; *Carrying Linda's Stones: An Anthology of Estonian Women's Life Stories*, red. S. Stiver Lie, L. Malik, I. Jõe-Cannon, R. Hinrikus, Tallinn 2006.

¹⁰⁸ R. Hinrikus, *Estnische Lebensbeschreibungen 1939–1953. Erzählte Realität* [w:] *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953*, red. O. Mertelsmann, Hamburg 2005, s. 183–210.

¹⁰⁹ *She Who Remembers Survives. Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories*, red. T. Kirss, E. Kõresaar, M. Lauristin, Tartu 2004.

¹¹⁰ *Pärimuslik ajalugu* [Historia mówiona], red. T. Jaago, Tartu 2001; *Kultuur ja mälu. Konverentsi materiale* [Kultura oraz pamięć. Materiały z konferencji], red. T. Anepaio, E. Kõresaar, Tartu 2001; *Žycia, historie i tożsamości: Badania historii przekazywanych werbalnie, historii życia i rodzin*, 3 tomy, red. T. Jaago, M. Kõiva, K. Kärnsa, Tartu 2002; *Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiivi* [Pamięć jako czynnik kulturowy. Perspektywy etnologiczne], red. E. Kõresaar, T. Anepaio, Tartu 2003.

Aareleid-Tart przypatruje się doświadczeniu elity intelektualnej za panowania sowieckiego¹¹¹ oraz analizuje 148 historii życia, badając temat kulturalnej traumy¹¹². Riina Reinvelt ukazuje potencjał historii przekazywanej werbalnie, badając los Finów ingryjskich, którzy padli ofiarą czystek etnicznych w czasach stalinizmu w Estonii¹¹³. Czołową badaczką historii życia oraz pamięci zbiorowej w Estonii jest Ene Kõresaar. Jej rozprawa była dużym postępem w rozwoju tej dziedziny¹¹⁴. W swojej niedawnej monografii analizuje ona „ideologie życiowe”, sposób, w jaki ludzie pamiętają swoją historię życiową¹¹⁵.

Ogólnie rzecz biorąc, badania historii mówionej, historii życia oraz pamięci zbiorowej gwałtownie się rozwijają oraz są teoretycznie rzetelną i prawdziwie interdyscyplinarną dziedziną. Prezentują wiele spostrzeżeń dotyczących codziennego doświadczenia oraz sposobu przedstawiania historii.

Zakończenie

Niniejsza praca jest fragmentami krytyczna, aczkolwiek, reasumując, trzeba przyznać, że estońska historiografia się rozwija. Paradygmat narodowy ustępuje pola, a historia staje się bardziej otwarta na wpływy zagraniczne oraz dyskusję. Podejście pozytywistyczne oraz czyste relacjonowanie zawartości źródeł tracą rację bytu. W coraz większym stopniu profesjonalna ocena przeszłości staje się bardziej wyważona i zróżnicowana. Ponieważ Estonia jest małym krajem, ciągle istnieją w niej słabo zbadane sfery, jednak sytuacja ulega poprawie.

Olaf Mertelsmann (ur. 1969) – profesor nadzwyczajny historii współczesnej w Instytucie Historii i Archeologii na Uniwersytecie w Tartu. Interesuje się historią społeczną i ekonomiczną XX w., stalinizmem, historią współczesną krajów bałtyckich, Rosji i Niemiec. Związany z uniwersytetami w Hamburgu, Tartu i Nowosybirsku. Od 2008 r. pracownik naukowy/członek towarzystwa naukowego Adama Smitha na Uniwersytecie w Glasgow.

Estonian Historiography on Contemporary History

This paper aims at giving an overview on Estonian historiography on contemporary history since the regaining of independence in 1991. I will focus on authors living and working in Estonia, but have to mention also some research done abroad. With few exceptions, document editions and lists of victims of repression

¹¹¹ A. Aareleid, *Ikka kultuurile mõeldes* [Zawsze myśląc o kulturze], Tallinn 1998.

¹¹² A. Aareleid-Tart, *Cultural Trauma and Life Stories*, Helsinki 2006.

¹¹³ R. Reinvelt, *Ingeri elud ja lood. Kultuurianaliitiline eluloouurimus* [Życie i historie Ingrian. Kulturalno-analityczne badania historii życia], Tartu 2002.

¹¹⁴ E. Kõresaar, *Memory and History in Estonian Post-Soviet Life Stories. Private and Public, Individual and Collective from the Perspective of Biographical Syncretism*, Tartu 2004.

¹¹⁵ E. Kõresaar, *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes* [Ideologie życiowe. Pamięć zbiorowa a autobiograficzna interpretacja przeszłości w historiach życia Estończyków], Tartu 2005.

will not be dealt with. Because historians have not really started to investigate the 1990s, I will cover the period from establishing independence in 1918-1920 until the end of the Soviet regime.

Different factors shaped the writing of history in Estonia in recent years. The Socialist past – Estonia was part of the Soviet Union as a Soviet republic – influenced greatly research on contemporary history. Professional history in Estonia was established by Baltic German scholars in the 19th century and Estonians entered the field as professional historians mainly in the interwar period, thus German and Soviet/Russian traditions were important. History is often seen as a ‘national science’ (rahvateadus) and an indivisible part of constructing national and state identity. Thus, many historians are on the track of a ‘national narrative’ of history. Additionally, Estonia is a small country with 1.3 million inhabitants, thus the community of historians is rather small, too. The brunch of quality research and publishing is conducted by a group of approximately 55 historians holding a PhD or the equivalent and not being retired yet. Most of the publications are in Estonian, but there is a growing trend to publish in English, Russian or German, too. The profession of historians faced like in other post-Socialist countries serious changes during transition. Some well-established Soviet historians lost influence and maybe their position. Others retired. The Soviet past had a serious impact, too. The distortion of history under Socialist rule led to the tendency since the late 1980s to explore the ‘blank spots’ of history in a certain positivist way stressing facts and not analysis, interpretation or a theoretical approach, but the further integration into European research structures has clearly a beneficent impact. Political history, the repressions under Stalin or military history seem to be at the moment far more important than let us say social or economic history. The main fields of interest remain the interwar period of independence, World War II and Stalinist rule, which have been presented in a rather distorted way by Soviet historiography.